

16. Kırgızca ve Hakasçada +(A)y- İsimden Fiil Yapım Eki Üzerine¹

Anara YÜRÜMEZ²

APA: Yürümez, A. (2024). Türkiye Kırgızca ve Hakasçada +(A)y- İsimden Fiil Yapım Eki Üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 271-280. DOI: 10.29000/rumelide.1439615.

Öz

Türk lehçelerinin tarihî dönemleri ile ilgili yapılan gramer çalışmalarının yanı sıra, günümüz Türk lehçeleri arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmalar da çağdaş Türk lehçelerini daha iyi öğrenmek, lehçeler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları daha iyi anlamak açısından olduğu gibi tarihî lehçeleri anlamak bakımından da büyük bir önem taşımaktadır. Bu çalışmada, bir isimden fiil yapım eki olan +(A)y- ekinin tarihi seyri ve günümüzde Kırgızca ve Hakasçadaki kullanım şekilleri ele alınmakla birlikte diğer çağdaş Türk lehçelerinden de ek ile ilgili örneklerle yer verilmiştir. Ek, Eski Türkçede ek +d-, +ad-, +ed- biçiminde olup *olma*, *başkalaşma*, *esas kelimenin gösterdiği anlama dönüşme* anlamlarında geçişsiz fiiller türetmektedir. Günümüzde ise çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda hâlâ kullanılmaya devam edilmektedir. Karşılaştırdığımız iki lehçede de tasvir fiilleri, hareket, durum ve nitelik bildiren geçişsiz fiiller yapmakta ve fiillere *bir şekle girmek*, *bir tarafa meyletmek* anlamlarını kazandırdığı görülmektedir. Kırgızcada ünlü uyumuna bağlı olarak diğer bütün eklerde olduğu gibi ekin yuvarlak ünlülü şekilleri de gelişmiştir. Hakasçada ise ekin yuvarlak ünlülü varyantları bulunmamaktadır. Bu makalenin temel amacı Eski Türkçeden beri kullanılagelen +(A)y- isimden fiil yapım ekinin günümüz Türk lehçelerinden kimi Türkologlarca aynı lehçe grubunda kimilerince de ayrı lehçe grubu içerisinde kabul edilen Kırgızca ve Hakasçadaki kullanım alanlarını, benzerlik ve farklılıklarını tespit etmek ve iki lehçe arasındaki ilişkiyi Eski Türkçeyi de dikkate alarak ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Kırgızca, Hakasça, isimden fiil yapım eki, lehçe

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmaı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %16

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 04.10.2023-**Kabul Tarihi:** 20.02.2024-**Yayın Tarihi:** 21.02.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1439615

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Dil Hazırlık Bölümü / Dr., Kyrgyzstan-Turkey Manas University, School of Foreign Languages, Language Preparatory Department (Bişkek, Kırgızistan), anara.yurumez@manas.edu.kg, **ORCID ID:** 0000-0001-9635-4097, **ROR ID:** https://ror.org/04frf8n21, **ISNI:** 0000 0387 4627

On the Verb-Forming Suffix +(A)y- in the Kyrgyz and Khakass Languages³

Abstract

In addition to grammatical studies on the historical periods of Turkish dialects, comparative studies among contemporary Turkish dialects are of great importance in terms of learning contemporary Turkish dialects better, understanding the similarities and differences between dialects better, as well as understanding historical dialects. In this study, the historical course of the suffix +(A)y-, which is a verb-forming suffix from a noun, and its usage forms in Kyrgyz and Khakass are discussed, and examples from other contemporary Turkish dialects are also included. In Old Turkic, the suffix is in the form of +d-, +ad-, +ed- and derives intransitive verbs with the meanings of *becoming*, *metamorphosis*, and *transforming into the meaning of the base word*. Today, it is still used in many contemporary Turkish dialects. In both of the dialects we compared, it is seen that depiction verbs make intransitive verbs expressing *movement*, *state and quality*, and *give the verbs the meanings of taking a shape*, *leaning to one side*. In Kyrgyz, depending on vowel harmony, rounded forms of the suffix have also developed, as in all other suffixes. In Khakass, on the other hand, there are no rounded vowel variants of the suffix. The main purpose of this article is to determine the usage areas, similarities and differences of +(A)y-, which has been used since Old Turkic, in Kyrgyz and Khakass, which are considered to be in the same dialect group by some Turkologists and in different dialect groups by others, and to reveal the relationship between the two dialects by taking Old Turkic into consideration.

Keywords: Old Turkish, Kyrgyz, Khakass, noun-verb suffix, dialect

1. Giriş

Türk lehçelerinin Kıpçak grubu içerisinde gösterilen Kırgızca, Kırgızistan Cumhuriyeti, Kazakistan, Tacikistan, Çin, Türkiye, Afganistan ve Pakistan'da yaşayan Kırgızların ana dilidir. Dil tarihi açısından bakıldığında Çağatay Türkçesinin sona ermesi ile ortaya çıkan çağdaş Türk lehçelerinden olan Kırgızcanın yazımında 1924-1927 yılları arasında Kırgızcaya uyarlanmış Arap alfabesi, 1927-1940 yılları arasında Kırgızcaya uyarlanmış Latin alfabesinden faydalanılmıştır. 1941 yılından beri ise Kiril alfabesi kullanılmaktadır (Djapanov, 2012: 193). Günümüzde kuzey, güneydoğu ve güneybatı olmak üzere üç diyalekti bulunan çağdaş Kırgızca aynı zamanda Kırgızistan Cumhuriyeti'nin de resmî dilidir.

Hakasça, Hakasların dilidir ve çağdaş Türk lehçelerinin Güney Sibiryaya Türk lehçeleri grubunda yer almaktadır. Dil tarihi açısından 1920'li yıllardan itibaren Hakasya'da alfabe çalışmaları başlamış. Hakaslar 1924-1929 yıllarında Kiril temelli bir alfabe kullanmışlardır. 1929-1939 yıllarında ise Latin temelli bir alfabeğe geçiş yapılır. Ancak 1939 yılında yeniden Kiril temelli alfabeğe dönüşmekte ve bugün

³ It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 16

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 04.10.2023-Acceptance Date: 20.02.2024-Publication Date: 21.02.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1439615

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

de bu alfabe kullanılmaktadır (Baskakov ve İnkijekova-Grekul, 1953: 366-369). Hakasçanın Sagay, Beltir, Kaçın, Koybal, Kızıl, Şor ağzları bulunmaktadır.

Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında Türk dilini, Türk Lehçe Grupları ve Türk Şive Grupları olarak ikiye ayıran Arat, fonetik esaslara dayanarak Kırgızca'yı tav (ayak, tav, tavlı, kalgan) grubunda, Hakasçayı z- (adak, tag, taglıg, kalgan) grubunda göstermektedir (1953: 138). Tekin, Halaçça ve Çuvaşça dışındaki Türk dil ve lehçelerini tasnif etmek için kelime içi ve sonundaki /d/ sesinin durumuna bakmıştır. Bu tasnife göre Kırgızca /y/ grubu, Hakasça ise /z/ grubu içerisinde bulunmaktadır (1989: 161). Samoyloviç'in tasnifinde de Kırgızca, Kıpçak-Kuzeybatı grubu içerisinde; Hakasça Uygur-Kuzeydoğu grubu içerisinde Hakasça adıyla değil Sagay, Beltir, Kaça, Koybal, Kızıl ve Şor olarak ağız adlarıyla gösterilmektedir (Arat, 1953: 98-99).

Schönig, Ana Türkçe -d(-) sesinin -y(-) olarak değiştiği tüm Türk dillerini Merkezi Türkçe adı altında değerlendirmektedir. Schönig'in tasnifinde Merkezi Türkçe üç gruptan oluşmaktadır: Oğuz, Kıpçak ve Güney-Doğu Türkçeleri. Kırgızca, bu tasnifte Kırgız Kıpçakçası alt grubunda Altayca ile birlikte gösterilmektedir. Merkezî olmayan dilleri ise Kıyı Dilleri adı altında birleştirmektedir. Hakasça da Kıyı dillerinin Güney-Sibirya Türkçesi grubunda Sibirya *azağ* Türkçesi alt başlığı adı altında yer almaktadır (2013: 221-257).

N. A. Baskakov, tasnifinde Türk dillerini Batı Hun kolu ve Doğu Hun kolu adı altında ele almıştır. Kırgızca'yı, Altayca ile birlikte Doğu Hun kolunun Kırgız-Kıpçak grubunda ve Hakasçayı, Uygur-Oğuz grubunun Hakas alt grubunda göstermiştir (1969: 313-314).

Türk dillerinin farklı bir tasnifi de Tenişev'e aittir. Tenişev, Türk dillerini 7 grup altında incelemiştir. Bu sınıflandırmada Kırgızca, Kıpçak grubu içerisinde; Hakasça ise Kırgız grubu içerisinde ele alınmıştır (2002: 4-5).

Baskakov, Hakasçanın genetik açıdan Kırgızcayla bir bağlantısının olduğunu, daha eski dönemlerde ise Eski Uygurcayla da bir bağlantısının olduğunu söylemektedir. Tenişev ise XVII. asırdaki Yenisey Kırgız-Hakasların dilinin "z" grubuna ait olduğunu söylemekte ve XVIII. asırdaki Hakas boylarının dilini de "z" grubu içerisinde göstermektedir (1969: 329).

Tenişev, Hakasların Yenisey Kırgızlarının bir parçası olduğunu tahmin etmekte ve bundan dolayı Kırgızcayla Hakasçanın (özellikle Kaç ağzının) çok yakın olduğunu öne sürmektedir (Borgoyakov, 1981: 36).

Ubryatova ise Eski Kırgızcanın bütün Güney Sibirya lehçelerinin temelini oluşturduğunu söylemektedir (1963: 86).

Yukardaki tasnifler ışığında Türk lehçelerini inceleyen bilim adamlarının büyük çoğunluğu, Kırgızca ve Hakasça arasında lehçe olarak bir yakınlığı tespit etmekte ve dil sınıflandırmalarında buna vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla çalışmada lehçe yakınlığın izleri +(A)y- isimden fiil yapım eki üzerinden sürdürülmeye çalışılacaktır.

2. Ekin Tarihi Gelişimi ve Kaynağı Üzerine

Eski Türkçede ek, +d-, +ad-, +ed- biçiminde olup bir isimden fiil türetme ekidir. *Olma*, *başkalaşma*, *esas kelimenin gösterdiği anlama dönüşme* anlamlarında geçişsiz fiiller türetmektedir: *başad-* "başında

olmak, kumanda etmek”, *buñad-* “bunalmak, sıkılmak”, *küñäd-* “cariye olmak, cariye hâline gelmek”, *ogad-* “geri kalmak, gecikmek, ara vermek”, *kulad-* “kul olmak, köle hâline gelmek”, *yağıt-* “düşman olmak”, *yokad-* “yok olmak”, *ulgat-* “büyüme”, *yügät-* “terfi etmek, yükselmek” (Tekin, 2003: 87). Gabain, ek hakkında “+*d-*, +*ad-*, +*ed-*: “bir şey olmak veya yapmak. -*t-* yaptırma eki ile +*a-* İFYE’nden meydana gelen +*at-* ile karıştırmamak gerekir” demektedir (2007: 48). Baskakov, +*a-* ve +*la-* eklerinden farklı olarak +*ay-*/*ey-* ekinin geldiği isim veya fiil tabanlarıyla alakalı yeni fiiller türettiğinden bahsetmektedir (1979: 191). Ercilasun ekin, *olma* bildiren fiiller yaptığını belirtmekten (2016: 370), Korkmaz’a göre ise bu ekin menşei müstakil bir fiildir (Ergönenç, 2019: 78).

Eski Uygur Türkçesinde ise bu ek genellikle *olmak*, bazen de *yapmak* ifade eden isimden fiil yapan birleşik bir ektir; +*a - d -/ + e - d -*: *eded-* (< ed + ed-) “madde olmak”, *köked-* (< kök+ ed-) “göge yükselmek”, *kulad-* (< kul+ ad-) “kul olmak”, *kutad-* (< kut+ ad-) “mutlu olmak”, *muñad-* (< muñ+ ad-) “bunalmak”, *ulğad-* (< uluğ+ ad-) “büyüme” (Eraslan, 2012: 113).

Karahanlı Türkçesinde +*ad-* /+*ed-*, < +*a-d-* /+*e-d-* isimlerden *oluş* bildiren geçişli-dönüşlü fiiller yapan işlek bir ektir: *bilged-* “akıllanmak, hikmet sahibi olmak”, *köped-* “çoğalmak”, *ered-* “erkekleşmek”, *körked-* “güzelleşmek”, *kutad-* “kutlu olmak, saadetli olmak”, *küçed-* “güçlenmek”, *muñad-* “bunalmak, sıkıntıya düşmek”, *ulugad-* “ulu olmak, büyüme”, *yarpad-* “iyileştirmek, sağlamaştırma” (Hacıminoğlu, 1996: 149-150).

Harezmi Türkçesi gramerinde ek, +*ad-* şeklinde verilmekte ve örnek olarak da *uluğ-ad-* “büyüme” kelimesi geçmektedir (Toparlı, 1992: 22).

Çağataycada +*ay* /+*ey* (Eski Türkçede +*ad-* ;+*ed-*; Orta Türkçede +*ađ-* /+*eđ-*’den) nadiren kullanılan eklerdendir (Teres, 2009: 395-396). İsmi ifade ettiği manada bir *olma* bildiren geçişsiz fiiller yapar: *körk+ey-* “güzel olmak”, *muñ+ay-* “bunalmak, sıkılmak, üzülme”, *ulğay-* < uluğ+ay- “büyüme, uzamak”, *süst+ey* (Far. süst) “yorulmak, gevşemek” (Eckmann, 2009: 56; Argunşah 2018: 132).

Sevortyan, ekin günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kullanıldığını ve tarihi gelişiminin +*ay-* //+*gay-* //+*ađ-* şeklinde olduğunu; *y~r~d~z* gelişimine dayanarak +*ar-* fiil yapım ekiyle arasında “fonetik akrabalığın” bulunduğunu öne sürmektedir. Sevortyan, Kaşgarlı Mahmud’dan örnekler vererek ekin çok eski bir ek olduğunu ispatlamakla birlikte Ramstedt’in +*ay-* ekinin daha sonradan ortaya çıkmış bir ek olabileceği fikrini çürütmektedir (1962: 278). Şerbak ise ekin Karluk-Uygur grubu lehçelerinde de kullanıldığını, hatta eski Türk anıtlarında rastlandığını söylemektedir. Şerbak’a göre +*ay-* (ađ) ekinin +*ar-* ekiyle bir bağlantısı yoktur, ancak Şerbak’ın +*eđ-* “yapmak, etmek” fiiliyle adı geçen ek arasında bağlantı kurma çabası da olmuştur (1981: 148). Tenişev, ekin en eski eklerden biri olduğunu ancak +*lan-* /+*len-* ekinin ortaya çıkmasıyla eski işlevselliğini kaybetmiş olduğunu izah etmekte ve günümüzde Eski Türkçede geçen *başad-* “yönetmek, yönetici olmak” örneğindeki gibi “kelimenin temelindeki anlamı taşıma” fonksiyonunu kaybettiğini vurgulamaktadır (1988: 430).

Erdal, +(A)*d-* ekinin +*U-*, +(X)*k-*, +(A)*r-* ve +*lan-* gibi sadece geçişsiz fiiller türettiğini (2004: 144), ekin +*U-* ekiyle aynı anlamda kullanıldığını ama tek farkının bir veya iki heceli kelimelere gelerek insanla alakalı fiiller yaptığını söylemektedir (1991: 485). Kudaybergenov, bu ekin kullanımında Kırgızca, Kazakça, Yakutça ve Moğolcanın kendi içinde bir ortaklık gösterdiğini ve diğer Türk lehçelerinde bu ekin ya hiç kullanılmadığını ya da farklı anlamda kullanıldığını özellikle belirtirken Moğol lehçelerinde ekin, daha çok sıfatlara gelerek “olmak, bir şeyle girmek” anlamında fiiller yaptığını belirtmektedir. Buryatça

arżay- “dimdik durmak, ucu sivrice yukarı çıkmak”, *bolsoy-* “yuvarlak, şişkin halde olmak”, *ulay-* “kızarmak”, *hilay-* “(göz) şaşkı olmak” (Kudaybergenov, 1979: 44-45).

Ek tarihî olarak incelendiğinde Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi Türkçelerinde *+d*, *+ad*, *+ed* şekillerinde kullanıldığı, Çağatay Türkçesi döneminde ise günümüzdeki kullanım biçimini aldığı görülmektedir.

Eski Türkçeden beri yaşayan bu ek, günümüz Türk lehçelerinden birçoğunda hâlâ mevcuttur. Özbek Türkçesinde genellikle oluş bildiren geçişsiz fiiller yapmaktadır: *küçây-* “güçlenmek”, *köpây-* “çoğalmak”, *keksây-* “ihtiyarlamak”, *müñgây-* “kederlenmek” (Coşkun, 2000: 73). Yeni Uygur Türkçesinde genellikle sıfatlara gelerek onlardan dönüşlü fiiller yapar: *çiñây-* “sağlamlaşmak”, *aķay-* “gözlerini ağartmak”, *dümçey-* “belini bükmek”, *taray-* “daralmak”, *zoray-* “güçlenmek” (Öztürk, 1994: 31-32). Kazak Türkçesinde de oluş ifade eden geçişsiz fiiller yapmaktadır: *köbey-* “çoğalmak”, *muñay* “kederlenmek”, küşey “güçlenmek”, *qaray-* “kararmak” (Biray, Ayan ve Kurmangaliyeva-Ercilasun, 2018: 69). Karakalpak Türkçesinde isim, sıfat, zarf ve ünlemlerden oluş bildiren fiiller yapar: *esey-* “akıllanmak, büyüme, yetişkin olmak”, *bükirey-* “bükülmek, eğilmek, kamburlaşmak”, *azay-* “azalmak” (Uygur, 2018: 124). Nogay Türkçesinde özellikle ünsüz ile biten vasıf isimlerine gelir: *soqray-* “kör olmak”, *tnşay* “dinlenmek”, *salpay-* “beceriksizce hareket etmek” (Ergöñenç, 2019: 78). Tatar Türkçesinde ek, *+ay-* ve *+ey-* şeklindedir: *zuray-* “büyümek”, *sargay-* “sarılaşmak”, *turay-* “doğrulmak”, *kübey-* “çoğalmak” (Buran ve Alkaya, 2001: 183). Başkurt Türkçesinde sıfatlardan fiil yapan işlek olmayan bir ektir: *qartay-* “ihtiyarlamak”, *kübây-* “çoğalmak”, *şábây-* “hızlanmak” (Dmitriyev, 2008: 169). Kırım-Tatar Türkçesinde işlek bir ektir ve yalnızca ünsüzle biten isimlere gelmektedir. Adı geçen lehçede ekin *+ay-* ve *+ey-* şekillerinin yanında *+ıy-* ve *+iy-* şekilleri de bulunmaktadır: *qıyşay-* “eğrilmek, yamulmak”, *taqray-* “tamtakır kalmak”, *tersey-*, *tersiy* “tersleşmek” (Yüksel, 2005: 159), *aķay-*, *aķıy-* “gözleri fal taşı gibi açılmak”, *ķartay-* “yaşlan-” (Savran, 2003: 90). Karaçay-Malkar Türkçesinde ek, isim, sıfat ve zarflara gelerek esas kelimenin gösterdiği anlama anlamını bildiren fiiller yapmaktadır: *qartay-* “yaşlanmak”, *ullay-* “büyümek, ulu olmak”, *tnçay-* “dinlenmek”, *qıysay-* “ters ters bakmak” (Baskakov, 1976: 197-198). Kumuk Türkçesinde az işlek bir ektir: *qartay-* “yaşlanmak”, *hohay-* “dümdüz dikilmek” (Gadjiahmedov, 2014: 341). Altay Türkçesinde ek, *+Ay-*, *+İy-* ve *+y-* şeklindedir ve işlek değildir: *buray* “ağarmak”, *keltey* “kısalma”, *bultıy* “şişmek, dışarıya doğru çıkıntı yapmak” (Güner-Dilek, 2022: 95-96). Saha Türkçesinde ek, *+y-*, *+ıy-*, *+iy-*, *+uy-* ve *+üy-* şeklindedir: *aymağıy-* “aile, akraba kazanmak”, *bahıy-* “yenmek, galip gelmek”, *ķırtay-* “parlamak”, *tmnıy-* “soğumak, donakalmak” (Kirişçiöğlü, 2007: 1250). Ek, Karay Türkçesinin Troki ağzında *+ay-* ve *+yay-*, Haliç ağzında ise *+ay-* ve *+ey-* şeklindedir. İsim ve sıfatlardan fiiller türetir: *ķartay-* “yaşlanmak”, *ķığıray-* “eğik halde olmak” (Omuraliyeva, 2021: 64). Ekin günümüz çağdaş Türk lehçelerindeki bu kullanımları Kudaybergenov’un belirttiği dışında pek çok Türk lehçesinde ekin kullanıldığını göstermektedir.

Olmak, *bir şekle girmek*, *bir tarafa meyletmek* anlamlarında geçişsiz fiiller türeten +(A)y- yapım eki, çağdaş Kırgızcada işlek bir kullanım gösterir. Ünlüyle biten isimlere *+y-*; ünsüzle biten isimlere ise Kırgızcadaki ünlü uyumuna göre *+ay-*, *+ey-*, *+oy-*, *+öy-* şeklinde eklenir. Yudahin’in Kırgızca-Rusça sözlüğünde +(A)y- ekiyle yapılmış 585 fiil bulunmaktadır (Kudaybergenov, 1981: 31). *burcuy-* “1. bodur şekilde olmak, 2. kabarık, şişkin olmak”, *coonoy-* “yoğunlaşmak, kalınlaşmak”, *ķıçirey-* “küçülmek”, *keñey-* “genişlemek, bol, geniş, engin olmak”, *kercey-* “(zayıf insanın veya hayvanın boynu) içeriye çekilmek”, *eñkey-* “eğilmek, yüksekte inmek”, *adıray-* “gözlerini fal taşı gibi açmak” v.b. Ekin dudak uyumu sonucu ortaya çıkmış olan *+oy-*, *+öy-* biçimleri Kırgızcaya mahsus bir özelliktir (Orozobayev, 2004: 96). Abduldayev ve diğeri az işlek olan eklerin içerisinde bu eki de incelerken ve sıfat, isim, zarf ve yansımali kelimelerden fiil türettiğini belirtmektedirler (Abduldayev vd., 1986: 206).

Hakasçada eklerin yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmadığından, ek ünlü harfle biten isimlere doğrudan **+y-**, ünsüzlerden sonra kalınlık-incelik uyumuna göre **+ay-**, **+ey-** şeklinde gelir. Yaygın bir kullanımı olan bu ekle yapılan fiillerin bazılarının kökünü tespit etmek oldukça zordur. Daha çok sıfatlardan fiiller türeten ekten önce, sıfattaki *-n*, *-ñ*, *-g* seslerinin düştüğü görülmektedir (Arıkoğlu, 2007: 1097).

Kırgızca	Hakasça
+y-, +ay-, +ey-, +oy-, +öy-	+y-, +ay-, +ey-

Ek, işlev bakımından *-gar-/ -ar-*, *-gır-/ -ır-* ekine yakındır. Ancak **-y-**, **-Ay-** ekinin tasvir bildiren kelimelerden fiil yapmasıyla anlamı genişlemiştir (Oruzbayeva, 2002: 330).

3. Ekin Kırgızca ve Hakasçadaki İşlevleri:

3.1. Ortak işlev:

+y-, **+Ay-** eki iki lehçede de *olmak*, *bir şekle girmek*, *bir tarafa meyiletmek* anlamlarında geçişsiz fiiller türetir: Krg. **arsay-**, Hak. **arsay-** “dimdik durmak, ucu sivrice yukarı çıkmak”; Krg. **calpay-**, Hak. **çalbay-** “yassılmak, yassı hâle gelmek”; Krg. **alçay-**, Hak. **alçay-** “bacaklarını açarak biçimsizce oturmak”, Krg. **añkay-** “1. ağız açık kalmak, 2. tamamen açık olmak”, Hak. **añay-** “kaçırmak, dikkat etmemek”, Krg. **balçay-** “1. şişmanlamak, 2. yassılaşmak, 3. kalınlaşmak”, Hak. **malçay-** “1. aşınmak, şeklini kaybetmek”, 2. (ökçe) aşınmak, Krg. **ırbay-** “güçsüz, zayıf, çelimsiz olmak veya görünmek”, Hak. **ırbay-** “surat asmak, ekşitmek”, Krg. **eñkey-** “1. eğilmek, 2. inmek, 3. ölmek, vefat etmek, 4. yaş ilerlemek, orta yaş geçmek”, Hak. **mökey-** “eğilmek, kamburlaşmak”, Krg. **tarbay-** “1. biçimsiz şekilde dağılmak, yayılmak, 2. Uzun, iri ve kaba olmak”, Hak. **tırbay-** “dikleşmek, dimdik durmak”, Krg. **kalday-** “1. çok kocaman görünmek, 2. kaba, saba biçimsiz görünmek, 3. öne doğru çıkık olmak, kabarmak”, Hak. **kölbey-** “1. (kadın) uzun ve bol giysilerle gezmek. 2. serilmek, kurulmak. 3. (kadın) süzülerek yürümek, salınarak yürümek”. Krg. **kodoy-**, Hak. **hobay-** “dimdik durmak, dikilip durmak”; Krg. **büdüroy-**, Hak. **püdürey-** “pürüzlenmek, pürtüklenmek”; Krg. **arkay-** “1. yükselmek. 2. aşırı zayıflıktan kemikleri çıkmak”, Hak. **arhay-** “yükselmek”; Krg. **cantıy-** “ayakkabı yamulmak”, Hak. **nandıy-** “eğilmek, yan yatmak”; Krg. **tompoy-**, Hak. **tohpay-** “şişmek, kabarmak”; Krg. **taltay-** “bacaklarını, ayaklarını geniş açmak”, Hak. **taltay-** “1. ağır davranmak, ağır hareket etmek, hantal olmak. 2. ayaklarını geniş açarak durmak”; Krg. **koltay-** “kocaman olmak veya görünmek”, Hak. **költey-** “şişman görünmek, tombul görünmek”; Krg. **cırtay-** “1. (gözler) kısık şekilde açılmak, 2. (gözü) şişip kızararak yaş akmak”, Hak. **sırtay-** “gözlerini fal taşı gibi açmak, (gözü) iyice açmak”; Krg. **kalcay-** “kemikleri sayılacak kadar görünmek”, Hak. **halçay-** “eğilmek, bükülmek”; Krg. **dömpöy-**, Hak. **tükpey-** “tümseklenmek, kabarmak”; Krg. **çanday-**, Hak. **saday-** “(göbek) şişmek, öne çıkmak”; Krg. **soroy-** “uzun ve ince olmak, sırık gibi olmak, görünmek”, Hak. **soray-** “dimdik durmak, ileri doğru çıkmak”; Krg. **ırcay-**, Hak. **ırcay-** “ağzımı yayarak gülmek”; Krg. **darday-** “1. büyük, kocaman görünmek. 2. *mec.* böbürlenmek, kibirlenmek, kendini üstün görmek”; Hak. **tarday-** “açılmak, aralanmak, genişlemek”; Krg. **çoçoy-** “dik bir şekilde olmak”; Hak. **çoçay-** “çömelmek”; Krg. **torsoy-**, Hak. **torspay-** “şişmek, kabarmak, dışı doğru çıkmak”; Krg. **kañkay-** “1. bir deri bir kemik görünmek. 2. boş kalmak, kimse oturmamak veya bulunmamak. 3. kalakalmak, bir şey veya durum karşısında şaşırarak. 4. öylece başıboş durmak. 5. yalnız başına kalmak”, Hak. **hangay-** “başı yukarı tutmak”; Krg. **kaykay-**, Hak. **hashay-** “1. geriye eğilmek, gövdeyi geriye eğmek. 2. başı geriye atarak dik durmak. 3. *mec.* burnu havada olmak.

3.2. Farklı işlevler:

a. Kırgızcada sıfat ve zarflardan fiil türetirken: (*azay-* “azalmak”, *köböy-* “çoğalmak”, *muñay-* “üzülmek, sıkılmak”, *tekçey-* “küçük, sıkı, çevik görünümde olmak”, *dümüröy-* “siyahlaşmak, siyah, yanmış görünümde olmak”, *çelej-* “(göz) kör olmak”, *ulgay-* “yaşlanmak”, *çuhuy-* “güçlü, sağlam olmak.”) Hakasçada ekin bu işlevi bulunmamaktadır.

b. +(A)y- ekinin Kırgızcada **-ıray-**, **-irey-** kullanım şekli de vardır: *kekirey-* “1. başını dik tutmak. 2. büyüklenmek, burun büyüklüğü yapmak”, *tasıray-* “dazlak, kel olmak”, *tikirey-* “gözünü dikmek, gözünü kırpmadan bakmak”, *capıray-* “alçak, engin görünümde olmak” (Yürümez, 2016: 53-55). Ekin bu biçimine Hakasçada rastlanmamaktadır.

3.3. +(A)y- ekinin Kırgızca ve Hakasçada örnek kullanımları:

Krg. Bir ubakta ört birtke cerde gana cıltıdap, **azayıp** öçö baştıdı. (Bir müddet sonra yangın azalarak sönmeye başladı) (T. K. Kıyın Kıya, s. 185). Uşintip ıylap catıp, talpakka bük cıgılğan boydon uktap kalğan ekem, tüşümdö: karañğı tün kaptagan tün kaptagan een adırda tezek terip cürgön ekenmin, bir ubakıtta çiydin arasınan ceñem bolup **ırcaygan** kara katın çıga kaldı da, meni közdöy atırıldı. (Böylece ağlaya ağlaya yüzü koyun düşmüş bir şekilde minderin üstünde uyuya kalmışım. Rüyamda karanlık çökmüş ıssız bir tepede tezek topluyormuşum. Aniden hasır otunun arasından yengem kılığında gözlerini kısık bir şekilde açmış esmer bir kadın üstüme atladı) (Ç. A. Birinçi Mugalim, s. 62-63). Aldağı mltıgıñdı **soroytpoy** asıp al, iyniñe. (O tüfeğini sırk gibi taşıma, at omzuna) (T. S. Akılman Kuudul, s. 325). **Ulgaygan** kişige özü da manbas dep oylop kızımın öz erkine koydum. (Yaşlanmış birisine kendisi de güvenmez diye düşünerek kızıma karışmadım) (T. S. Kökötöy, s. 169). Bazıl eskirgen cezdey sarı tışterin **arsayta** külüp: - Baldar! Mañday terim... – dep kolun sunup, koon palekti cañsadı. (Bazıl eskimiş bakır gibi sarı dişlerini sivilterek gülüp: - Çocuklar! Kendi alın terim... – diye elini uzatarak bostanı işaret etti) (T. K. Adam Bolgum Kelet, s. 99). Kancıgadığı sırtı bulgaarı **tompoignon** neme Bopukan közünö çaldıktı. (Eyerin terkisine bağlanmış dışı deri olan şey Bopukan’ın gözüne ilişti) (K. O. Muñ, s. 172). Kup baykapsıñ, brigat ake. Ga-ga-ga! – Çotur karkıldap külüp, topurakka **taltayıp** otura ketti. (Doğru gözlemlemişsin, başkan abi. He-he-he! – Çotur kahkaha atarak ve bacıklarını genişçe açarak yere oturdu) (T. K., A., s. 138).

Hak. Hulahtarı la **sirteyışçeler**. (Sadece kulakları dikleşiyor) (ÖHTS., s. 437). Pır çabızah obaaniñ tözinde, haydağ-da nime **tükpeyce**. (Bir alçak taş yığınının dibinde bir şry tümsekleniyor) (ÖHTS., s. 533). Tigırde çalgıs la hara nime hanattarın **çalbaytıp**, ağırın uçuşça tur. (Gökte biricik kara kuş kanatlarını yayıp yavaşça uçuyor) (ÖHTS., s. 76). Anañ iki holnañ çirge tayanıp, turarğa **mökeyzök**, Çohırah, seğir kilip, hoñ itke tunabas pazoh odırta tartıbsıça. (Sonra iki eliyle yere dayanıp, kalkmak için eğildiğinde, Çohırah, seğirerek gelip, kaba ete yapışarak yeniden oturtmak için çekiştiriyor) (ÖHTS., s. 300). Ağbah sastıg kızıñıñ sastarı çili, çılañottar **ağbayızıp** odırçalar. (Karışık saçlı kişinin saçları gibi, otlar birbirine karışmış duruyorlar) (ÖHTS., s. 30). Ogorodında çit tiregester **halbaybıstır**. (Bahçesinde genç kavaklar sallanıyor) (ÖHTS., s. 141). Tağ üstünde tit **hañayıp** tur. (Dağ üzerinde akağaç tek başına duruyor) (ÖHTS., s. 145). Ol, ushun parıp, pazın **hobayıp** körçe. (O, uyanıp başını kaldırarak bakıyor) (ÖHTS., s. 182). Harahtarın **sırtayta** körçe. (Gözlerini fal taşı gibi açmış bakıyor) (ÖHTS., s. 429).

4. Sonuç

Türk lehçeleri aynı dil ailesinin birer kolu olsa da tarihi süreçleri, birbirlerine olan coğrafi uzaklıkları, inançları, komşuları ve benzeri sebepleri birbirinden farklılıklar arz ederler. Bu farklılıklar kimi zaman ses bilgisi kimi zaman şekil bilgisi, kimi zaman da söz dizimi bakımındandır. Kırgızca ve Hakasça günümüzde coğrafi olarak birbirinden uzak olmakla birlikte özellikle Tenişev'e göre dil hususiyetleri bakımından birbirine çok yakındır. Bu çalışmada Eski Türkçede **+d-**, **+ad-**, **+ed-**, Eski Uygur Türkçesinde **+ad-**, **+ed-**; Karahanlı Türkçesinde **+ad-**, **+ed-**; Harezmi Türkçesinde **+ad-** ve Çağatay Türkçesinde **+ay-**, **+ey-** biçimlerinde olan **+(A)y-** isimden fiil yapım eki üzerinden bu yakınlığın bir nebze ortaya çıkarılmasına çaba sarfedilmiştir.

Çalışmada **+(A)y-** ekinin tarihî Türk lehçelerinde de kullanılmış bir yapım eki olduğu üzerinde durulmuştur. Tarihin daha eski dönemlerinde **+d**, **+ad**, **+ed** şekillerinde kullanılmış olup *olma*, *başkalaşma*, *esas kelimenin gösterdiği anlama dönüşme* anlamlarında geçişsiz fiiller türetmekte olan ek, Çağatay Türkçesi döneminde günümüzdeki kullanım şeklini almıştır. Günümüzde ise karşılaştırdığımız iki lehçede de tasvir fiilleri, hareket, durum ve sıfat bildiren geçişsiz fiiller yapmaktadır. Ayrıca Kırgızcada hareket bildiren bazı fiillerin yapımında **+(A)y-** ekinin yerine **+la-** ve **+ar-** eklerinin de kullanıldığını belirtmemiz gerekir. Kırgızcada ünlü uyumuna bağlı olarak bütün eklerde görüldüğü gibi ekin yuvarlak ünlülü şekilleri de gelişmiştir. Bunun sebebi Kırgızcada düzlük yuvarlaklık uyumunun tam olması iken Hakasçada eklerin yuvarlak ünlülü varyantlarının bulunmamasıdır. Ayrıca Hakasçadan farklı olarak Kırgızcada ekin **+ıray-**, **+ırey-** kullanım şekli de vardır. Hakasçada ise “yaşlanmak, ihtiyarlamak” anlamında kullanılan *uluğaat-* fiilindeki kullanım da dikkat çekicidir. Ekin Eski Türkçede geçen *başad-* “başında olmak, kumanda etmek”, *kulad-* “kul olmak”, *yagıt-* “düşman olmak” örneklerindeki kullanımı iki lehçede de kaybolmuştur.

Biliyoruz ki bu iki lehçe arasındaki bağları bir ses veya ek hadisesiyle ortaya koymak yeterli olmayacaktır. Ancak bu alandaki çalışmaların artarak devam etmesi ilerleyen yıllarda elimizde daha fazla verinin olmasına vesile olacak ve başta lehçe tasnifleri olmak üzere lehçeler arası gramer incelemelerinde derinlikli araştırmalar yapılmasına imkân tanıyacaktır. Ayrıca Hakasçada ekin **+y-**, **+ay-**, **+ey-** olması Hakasça Çağatayca dil ilişkileri incelemelerine katkı sunacağını düşünüyoruz.

Kısaltmalar

İFYE= İsimden fiil yapım eki

Hak.= Hakasça

Krg.= Kırgızca

T. K., A.: Tölögön Kasımbekov, Adam Bolgum Kelet.

ÖHTS.= Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük

Kaynakça

Abduldayev, E. vd. (1986). *Kırgız Tili*. Frunze. Mektep.

Arat, R. R. (1953). *Türk Şivelerinin Tasnifi*. İstanbul.

Argunşah, M. (2018). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul. Kesit.

Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara. Akçağ.

Arıkoğlu, E. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. A. B. Ercilasun). Ankara. Akçağ.

Arıkoğlu, E. (2011). *Hakas Türkçesi Grameri*. Ankara. Bengü.

- Aytmatov, Ç. (2008). *Birinçi Mugalim* (II. cilt). Biyiktik.
- Baskakov, N. A. (1969). *Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov*. Moskva. Vısshaya şkola.
- Baskakov, N. A. (1976). *Grammatika Karaçayevı-Balkarskogo Yazıkı*. Nal'çık. El'brus.
- Baskakov, N. A. (1979). *İstoriko-Tipologičeskaya Morfoloģiya Tyurkskih yazıkov*. Moskva. Nauka.
- Biray N., Ayan E. ve Kurmangaliyeva-Ercilasun G. (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. Bilge.
- Borgoyakov, M. İ. (1981). *İstoçniki i İstoriya İzüçeniya Hakasskogo Yazıkı*. Abakan. Hakasskoye Otdeleniye Krasnoyarskogo Knijnego İzdatel'stva.
- Buran A. ve Alkaya E. (2001). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara. Akçağ.
- Coşkun, M. V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara. TDK.
- Djapanov, A. (2012). *Til Entsiklopediyası*. Bişkek.
- Dmitriyev, N. K. (2008). *Grammatika Başkırskogo Yazıkı*. Moskva. Nauka.
- Eckmann, J. (2009). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. G. Karaağaç). İstanbul. Kesit.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara. TDK.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Dergah, İstanbul.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden. Otto Harrasowitz.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden-Boston. Brill.
- Ergönenç, D. (2019). *Nogay Türkçesi Grameri*. Ankara. TDK.
- Gabain, von A. (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın). Ankara. TDK.
- Gadjiahmedov, N. E. (ed.) (2014). *Sovremenniy Kumkskiy Yazık. Mahaçkala*. Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- Güner-Dilek, F. (2022). *Altay Türkçesi Grameri*. Ankara. TDK.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara. TDK.
- Hakasça-Türkçe Sözlük (2007). Ankara. TDK.
- Kasimbekov, T. (1990). *Adam bolgum kelet*. Mektep.
- Kasimbekov, T. (1990). *Kıym Kıya*. Mektep.
- Kırgızca-Türkçö Sözdük (2017). Bişkek. KTMÜ Yayınları.
- Kırgızistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi. (2011). *Kırgız Tilinin Sözdüğü*. Bişkek. "Avrasya Press".
- Kirişçioğlu, F. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. A. B. Ercilasun). Ankara. Akçağ.
- Kudaybergenov, S. (1979). *Kırgız Tilinde Etiştin Casalışı*. Frunze. Mektep.
- Kudaybergenov, S. (1981). *Kırgız Tilindegi Elestüü Etişter*. Frunze. İlim.
- Omuraliyeva, A. (2021). *Türk Yazı Dilleri ve Lehçelerinde Yansımah Fiillerin Yapısı*. Ankara. TDK.
- Orozobayev, M. (2004). *Eski Türkçe ve Kırgızcadaki Yapım Ekleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisasn Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Oruzbayeva, B. Ö. (2000). *Söz Kuramı*. Bişkek. Mektep.
- Osmonaliyev, K. (1990). *Köçmөndör Kağılışı*. Kırgız Entsiklopediyasının Başkı Redaksiyası.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara. TDK.
- Savran, H. (2003). *Kırım Tatar Türkçesi*. Balıkesir. Balıkesir Üniversitesi Yayınları.
- Schönig, C. (2013). *Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri* (Çev. İ. Sarı). Dil Araştırmaları. Sayı 12.

- Sevortyan, E. V. (1962). *Affiksı Glagoloobrazovaniya v Azerbaydjanskom Yazıke*. Moskva. İzdatel'stvo Vostochnoy Literaturı.
- Sıdıkbekov, T. (1988). *Akıلمان Kuudul*. Adabiyat.
- Sıdıkbekov, T. (1988). *Kökötöy*. Adabiyat.
- Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar'*. Novosibirsk. Nauka.
- Şerbak, A. M. (1981). *Oçerki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov* (Glagol). Leningrad. Nauka.
- Tekin (1989). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. Cilt 5. Sayı 13. Atatürk Kültür Merkezi yay. Erdem dergisi
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul. TDA.
- Tenişev, E. R. (1988). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov* (Morfologiya). Moskva. Nauka.
- Teres, E. (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi.)Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Doktora Programı, İstanbul.
- Ubryatova, Ye. İ. (1963). *Voprosı Dialektologii Tyurkskih Yazıkov*. Cilt 3. Bakü. İzdatel'stvo akademii nauk SSR.
- Uygur, C. V. (2018). *Karakalpak Türkçesi Grameri*. Ankara. TDK.
- Yüksel, Z. (2005). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri*. Ankara. SEK.
- Yürümez, A. (2016). Kırızca ve Hakasçada Fiil. Yayımlanmamış Doktora Tezi; Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek.